

AKLIN ÜSTÜNLÜĞÜ ve MAHİYETİ

(شرف العقل و ماهيته)

(Muhasibi'de)

Yazan Mustafa Abdülkadir ATA

Çeviri Doç.Dr.İbrahim EMİROĞLU

GİRİŞ

İMAM-I MUHASİBÎ ve HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

İsmi ve Soyü

Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Basra'da doğmuş, Bağdat'ta yaşamış ve orada vefat etmiştir. İrfan sahibi olan İmam-ı Muhâsibî, ibadet, zühd ve nasihatta kelâmcıların önde gelenlerinden birisidir.

Muhâsibî, nefsiyle muhâsebevi çok yaptığından dolayı "Muhâsibî" lakabıyla tanındı. O, âbid, sûfî, zâhid, fakîh, kelâmcı, vâiz, içli ve temiz ruhlu bir zattı.

Muhâsibî, İslâm düşünürlerinin ilklerinden olup, insan nefsiyle ilgili tecrübede ve mârifet âlemi ile ilgili hususlarda yolu en doğru olan, niyeti en temiz, gidişâtı ve tutumu en ihlaslı, şöhretin aşkıllarından dâima uzak durabilmiş bir kişidir.

Nesillerin En Hayırlılarından Bir Şahsiyyet

Nebevî açıklama, nesillerin en hayırlısının kendi nesli, sonra onu takip eden tâbiîn, daha sonra da onları takip eden tebe-i tâbiîn olduğu şeklinde sâdir olmuştur. Şu halde hevâsından konuşmayan Peygamberin şehâdet ettiği gibi, nesillerin en hayırlıları bu üç nesildir. Ancak Peygamberin bu şehâdeti, bazı zihinlere ilk etapta geldiği gibi, daha sonraki nesillerde hayrın olmadığını göstermez. Fakat bu sözün anlamı, hayırların çoğunun bu nesillerde olduğuna; fikir, görüş ve gidişâttaki kargaşanın katarttığı daha sonraki nesillerde hayır ve hayırlıların daha az olacağına işâret eder. Güzel gidişâtın temellerini kuran insanlar ne kadar değerli iseler, şerler ve şerlilerin çoğunlukta olduğu bir zamanda iyi olan hayırlılar da o kadar değerlidirler. Bu kıymetli şahsiyetlerin her birinin tarihte kendilerine göre büyük yerleri vardır ki, bunu ancak son derece inkârcı olanlar reddedebilir.¹

¹ Blkz. Muhasibî, *Kitâbü'r-Riâye*, Mukaddime, Thk. Abdulkâdir Atâ, Beyrut, trs. s. 423.

Psikolojik Kriz

Muhâsibî'nin de *el-Vesâyâ* adlı eserinde söylediği gibi, genelde, çağdaş alimlerin başkalarına uymayı âdet edindiklerini, muârizlarına düşmanlık yaptıklarını, insanların dikkatini çekmek ve dünyanın mal ve mevkîsini elde etmek hırsıyla dinlerinden ödün verdiklerini görüyoruz. Muhâsibî'nin de farkına vardığı gibi, bu kişiler, ayrıca bulaştıkları sapık düşüncelerinde daha da ileri giderek mezhepler ve sofralar peşinde dolaşmışlar, zevkli, lezzet veren çok iyi donatılmış ve çok parlayan sofralara konarak onlara iyice yaklaşmışlardır. Bunlar, bu sofralara konmayı adeta kendilerine farz bilmişler, sahiplerini memnun etmek için her türlü alçaklığı zevkle tatmışlar ve sahip oldukları ham görüşlerine davet etme uğruna her türlü sivri zekâlığı sergilemişlerdir. Kendileri bu tavırlarıyla insanlar arasında dilden dile dolaşıp şöhret bulacaklarını ummuşlardır.

Ortalıkta bu tür insanlardan bir çok kişi var ise, şüphesiz ki bunlar İslâm düşmanlarının malları ve yayın organlarıyla şöhrete kavuşmuşlardır. Ancak o, gençliğinden yaşlılığına kadar şöhretin bulunabileceği herşeyden uzak durmuş, şöhretin meclis ve giysilerini terketmiş, ona götürecekt her türlü davranış ve düşüncelerden kaçmış bir kişi şöhrete kavuşmuşsa işte bu kişinin iftihar etme hakkı vardır. Ve asıl dikkat çekici şaşılacak yer de budur.

Daha sonra, Muhâsibî, babası Kaderiyye mezhebinden olduğu için ondan kaçır ve annesini boşamasını ister. Çünkü o, Kaderiyye'yi küfürle itham ediyordu. Talebesi Cüneyd b. Muhammed el-Bağdâdî'nin de anlattığı gibi, pejmurede bir vaziyette idi ve tâkâtı kesilecek düzeyde açlık çekirdi. Hatta açlığın tesiriyle neredeyse hareketten düşer ve otururdu.

Muhâsibî, asrının çekici şeylerine direnerek, evinin hayret uyandıran yapısı içinde garip olarak yaşadı. Onu ne tamah meşgul etti, ne de şehvet kahretti. O, kalbinin içinde, hem nefsi hem de başkasıyla beraber, adâlet ve hakktan başka bir şeyi barındırmadı. Yine o, ilmin yöntem ve tâkip edilecek usulleri hakkında da araştırma yapmıştır.

O, zengin bir iç âleme, güçlü bir şahsiyete sahiptir. O, paramparça bir şahsiyetin yapmacık yollarıyla, kişiliği bozuk, içi boş ruhsuzların muhtaç olduğu şeylere muhtaç değildi. Bilâkis Muhâsibî, fakirlikle mutlu, açlığı şiddetle arzulayan, Allah'a çok güvenen biriydi.

Muhâsibî, gençliğinde, kendi asrında popüler olan taklitçi öğretim metodlarından memnun değildi. Bu metodların yetkilerinin sınırını idrak etmek için, hak bir ölçüyle, onları değerlendirmeye başladı. O, boşverip görmezlikten gelme gibi bir tavır takınmadı.

Onun ilk çalışması, hiç bir pratik değeri olmayan, yeni bir şahsiyetin doğumuna imkân vermeyen, söylenene ve akla yatkın olmayan, şaşkınlık ve sıkıntıya sebep olan, asrındaki öğretim metodlarına ilişkindir. Onun bu çabası ancak, araştırma ve tetkik sonucu teslim olunan psikolojik krize benzer.

Onun hedefi, kurtuluş yoluna ve Allah'ın rızâsına kavuşmaktır. O, bu yüce emeli, cedel ve ihtirâsın karartmış olduğu ilim halkalarından her hangi bir halkada bulmadı. Sonra o, kendisini, "*nakiy ve takiyy*"ler diyerek isimlendirdiği kişilerin ve nübüvvet yolu üzere seyredenlerin etrafında buldu.

İşte burada emel, insanın nefsinde parlar. Böylelikle kalp yakînle aydınlanır. Ancak o, gâyelere itibar edip, onlarda takılmadığı müddetçe asrının ilimlerinden kaçmadı. Ona göre gâyeler, tek gâye olan kurtuluş yolu ve Allah'ın rızâsına ulaştırır vesîlelerdir.²

Muhâsibî Hakkında Alimlerin Sözleri

es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye* adlı esrinin II/37. sayfasında şöyle der: "O, fıkıh, tasavvuf, hadis ve kelâmı müslümanların inamıydı. Onun bu ilimlerle ilgili kitapları, bu alanlarda tasnif ve araştırma yapanlar için temel eser ve usûl niteliğindedir."

El-Münâvî, *el-Dûriyye fî Terâcimi's-Seâdeti's-Sûfiyye* adlı eserinin I/218. sayfasında şöyle der: "et-Temîmî dedi ki: O, fıkıh, tasavvuf, hadis ve kelâmı müslümanların önde gelenidir."

ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İtidâl*'ının I/119 , 200. sayfalarında şöyle der: "Muhâsibî, ârif bir kişi olup pek çok eserleri vardır. Nefsinde sâdık, dosdoğru, içiyle barışıktır. Bazıları onun tasavvufu ve tasnif ettiği eserleri hakkında eleştiride bulunup, onu kınamakta ileri gittiler."

Sözlerinden Bazıları:

1. "Ahiretleri dünyalarına, dünyaları ahiretlerine engel olmayanlar, bu ümmetin en hayırlılarıdır."

2. "İnsanlar onu methetseler de, zâlim pişman; insanlar onu zemmettseler de mazlum sâlimdir, rahattır. Asıl zengin, aç olsa da kanaat eden kimsedir. Mal-mülk sahibi olsa da hırslı olan kişi fakirdir."

3. "İhlâs; Allah ile olan muâmelelerde halkı aradan çıkarmaktır; nefis ise aradan ilk çıkaracağın halktır."

4. "Kim iç âlemini murâkabe ve ihlâsla düzeltirse Allah onun dış âlemini mücâhede ve sünnete uymakla süsler."

5. " Kim Allah'ın nimetine şükretmezse, muhakkak o, nimetin zevâlini hak etmiştir."

Muhâsibî'nin Eserleri

a- Yazma Halinde Olanlar

1. *Ahkâmu't-Tevbe*: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, No: 319; Londra Kütüphanesi, Tasavvuf,

² Bkz. Muhâsibî, *Kitâbü't-Tevbe*, Mukaddime, Thk. Abdulkâdir Atâ, s. 7-8.

2. *Risâletü't-Tasavvuf*: İskenderiyye'de Belediye kitaplığı, No 3121-C.11
3. *et-Tenbîh alâ 'Amâli'l-Kulûb ve'l-Cevârih*: Mısır Kütüphanesi, İstanbul Carullah nüshası No: 4064
4. *el-Hisâbü'l-Aşrâte elletî Cerebehâ Ehlü'l-Muhâsebeti*: Mısır Kütüphanesi, Berlin Kütüphanesi nüshası, Tasavvuf, No: 4184.
5. *er-Redd alâ Ba'zı'l-Ulemâi mine'l-Eğniyâi haysü lhteccc bi Eğniyâi-Sahâbeti*: İstanbul Lâleli nüshası, No: 20/3606.
6. *Şerhü'l-Ma'rifeti ve Bezlü'n-Nasîhati*: İstanbul Köprülü, No: 1601; Şehid Ali, No: 1345; Mısır Ezheriyye Kütüphanesi, No:41309, 1208, Tasavvuf, Darü'l-Kütübi'l-Misriyye, Berlin nüshası, No: 40084, Tasavvuf.
7. *Fasl min Kitâbi'l-A'zame*: Mısır Kütüphanesi, No: 40064, İstanbul, Cârullah nüshasından, Tasavvuf.
8. *Muhtasarü'l-Mcânî*: Bangladeş, No: 1667
9. *el-Mürâkabe ve'l-Muhâsebe*: SOAS Kütüphanesi, No: 136, Tasavvuf.
10. *en-Nasîhatü li't-Tâlibîn*: Şehid Ali, No: 3319.
11. *Mühâsebetü'n-Nüfûs*: Berlin, No: 2814; Lonra, British Museum, No: 1244.

b- Kaybolmuş Yazmalar

1. *Risâletün fi'l-Ahlâk*
2. *Ahlâkü'l-Hakîm*: Bu eserinden "*A'mâlü'l-Kulûb ve'l-Cevârih*" adlı kitapta söz eder.
3. *er-Rızâ*
4. *et-Tefekkür ve'l-İ'tibâr*: İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 261'de bunu zikreder.
5. *Kitâbü'd-Dimâ*: İbn Hacer, *Tehzîb*, II/135'de bunu zikreder.
6. *Kitâbu'l-Ğaybet*: İbn Hayr, *Fihrist*, s. 272'de geçmektedir.
7. *Fehmü's-Sünen*: Zerkeşi, *el-Bürhan*, I/237'de zikreder.

c- Matbû Halde Olanlar

1. *Bed'ü men Enâbe ilallahi*: Abdulkâdir Atâ tarafından tahkik edilmiştir.
2. *et-Tevehhüm*: Müsteşrik A. J. Arberry tarafından 1937 yılında Kahire'de neşredilmiştir.
3. *er-Riâye li-Hukûkillâh*: Abdulkâdir Atâ tahkik edilmiştir.
4. *el-Vesâyâ*: Abdulkâdir Atâ tarafından 1965 yılında tahkik edilmiştir.
5. *el-Mesâil fi A'mâlî'l-Kulûbi ve'l-Cevârih*: Abdulkâdir Atâ tarafından tahkik edilip, ona, "*el-Mesâil fi'z-Zühûd*", "*Kitabu'l-Mekâsib*" ve "*Kitâbu'l-Akl ilâve*" edilmiştir.

6. *Fehmü'l-Kurân*: Hüseyin Kuvvetli tarafından 1968' tahrîk edilmiştir.
7. *Kitâb'l-İm*: Muhammed el-Abid tarafından 1975 yılında tahrîk edilmiştir.
8. *Risâletü'l-Müsterşidîn*: Abdulfettâh Ebû Ğudde tarafından 1964'te tahrîk edilmiştir.
9. *Muâteberü'n-Nüfus*: M. Abdulkâdir Atâ tarafından tahrîk edilmiştir.
10. *el-Kasd ve'r-Rücu' ilallâh*: Abdulkâdir Atâ tarafından tahrîk edilmiştir.
11. *Adâbü'n-Nüfus*: Abdulkâdir Atâ tarafından tahrîk edilmiştir.

Vefâtı

el-Hâris el-Muhâsibî, 243/857 senesinde vefat etmiştir.

BU KİTAP VE TAHKİK METODU ÜZERİNE

Bu küçük hacimli risâle, aklın mâhiyeti, akıllı kişinin taşıdığı şartlar, Allah'a göre akıllıların ahlâkı ve aklın mertebeleri, nefsin bu husustaki desiseleri ve benzeri konulara ilişkin Muhâsibî'nin değerlendirmelerini içerir. Daha sonra Muhâsibî kitabını, konuyu izâh eden ve aklın yüce sûretini açığa çıkaran birkaç meseleyle bitiriyor.

İmâm-ı Muhâsibî, kendisinden önce hiçbir âlimin yaklaşmaya cesâret edemediği bu konuya mükemmel bir bakış açısıyla yaklaşmış ve yenilik getirmiştir.

Bu Risâleyi Tahrîk Ederken Aşağıda Gelecek Olan Hususları Göz Önünde Bulundurdum:

1. Peygamberin hâdislerini, onlarla ilgili hadis âlimlerinin değerlendirmelerini de alarak, tahrîk ettim.
2. Metindeki Kur'ân âyetlerinin Kur'ân-ı Kerîm'deki yerlerini gösterdim.
3. Muhâsibî'nin bu kitabında, Değerli Hocamız Abdulkâdir Atâ'nın tahrîk etmiş olduğu nüshayı esas aldım.
4. Muhâsibî'nin kısa biyografilerini de ekledim.

Allah'tan bu işi sadece kendi rızâsına vesîle kılmasını ve bizden bunu kabul buyurmasını niyâz ederim. O, muhakkak, duâyı işitendir ve "*bizim nihâî duâmız da; âlemlerin Rabbî olan Allah'a hamdolsun*" "وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين" dur.

Mustafa Abdülkâdir 'Atâ

29 Mayıs 1986

AKLIN MÂHİYETİ VE GERÇEK MANASI HAKKINDA

Aklın Sözlük Anlamı

Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî dedi ki:

— Bana aklın ne olduğu soruldu. Ben de, seni lügât, kitap ve sünnetten anlaşılan mânâyâ ve âlimlerin kendi aralarında onu adlandırma konusunda mürâcaat ettikleri üç mânâyı anlamaya havâle ediyorum. Aklın üç anlamı vardır: Birincisi kendi anlamı; hakîkatte aklın bundan başka anlamı yoktur. Diğer ikisi ise Arapların kullanılmasına cevaz verdiği iki isimdir. Çünkü o ikisi fiil olarak A-K-L'den gelirler. O iki isim, ancak **akılla** ve **akıldan** dolayı var olurlar. Allah ve âlimler o ikisini "**akıl**" olarak adlandırdılar.

'Akl-ı Ğarîze (Tabîî Akıl)

Aklın mânâsına ve gerçekte kendisinde başka bir şey olmaması hususuna gelince: o, yüce Allah'ın, mahlûkâtının çoğuna yerleştirdiği "**ğarîze**"dir. Kullar onu, birbirlerinden öğrenmedikleri gibi, ona, kendi çabalarıyla görüş, zevk, his ve tat ile de varmış değillerdir. Allah, onlara bizzat bunu vermiştir. Böylelikle o yaratıklar, Allah'ı **akılla** tanır, O'na **akılla** tanık olur, kendilerine faydalı ve zararlı olanı da onun vasıtasıyla bilirler.

Kim dünya işinde kendisine faydalı ve zararlı olanı bilirse, Allah'ın mecnûnlar, şaşkınlık ve **akılları** az olan ahmakların çoğundan çekip aldığı **akılla** kendisine ihsanda bulunduğunu bilir, idrâk eder.

İnsanların bir kısmı diğer bir kısmını duyu organlarının görünüşteki fiilleriyle bilir. Bu durum onun, akıllı olan bir "**âkil**" olduğunu gösterir. Onlar, aklın fiillerinden, **akıllının** dünyada kendisine fayda ve zarar veren şeyleri bilip tanıdığını ve onu kendisine dünyalık menfaat sağlayan işte atılğan ve istekli, yine kendisine zarar verecek işten kaçındığını görünce, onu böylece "**akıllı**" diye adlandırırlar. Bu şekilde, o kişinin aklının olduğuna, mecnûn, şaşkın ve de ahmak olmadığına şehâdette bulunurlar.

Eğer insanlar yukarıda nitelenen **akıllı** kişinin aksini görseler, onu, **akıllıların** aklettikleri şeylere aykırı tutumlarından dolayı, "**deli**" ya da azlığından dolayı "**ahmak**" veya "**şaşkın**" diye adlandırırlar.

İnsanlar eğer onda, aklın fiillerini tersine çeviren tutarsızlık görürlerse, böyle olana o vakit "**mecnûn=deli**", kendisiyle rahatsız olduğu hal kaybolur ve ilk durumuna dönünce ona "**âkil=akıllı**" derler. Böyleleri kendilerine soru sorulunca cevap verirler. Onlar menfaatlerini isterler, düşünürler ve kendilerine zarar verecek olan şeylerden kaçınırlar. Bazen bu kişi sonuçta, kendisine zarar verecek olan şeyleri sergiler. Bu ona geçici fayda sağlar ama âhirette onun için

zarar verici olur. Bu da "akıllı" olarak adlandırılır. Bununla o kişinin ahmaklık ve deliliğin karşıtı olan "ğarîze" 'ye sahip olduğu, fakat geçici menfaat sağlasa da sonuçta zararlı olanı sergilediğinden, aklının noksan olduğu kastedilir.

Akıl, Allah'ın imtihan edeceği kullarına doğuştan tabii olarak yerleştirdiği bir "ğarîze" dir. Allah, âkil-bâliğ olanlara sorumlu tutulmaları için onu hüccet olarak ikâme etmiştir. Yine Allah, insanlara akıllarından dolayı va'd-va'id, emir-nehiy ve teşvik-sakındırma şeklinde hitâp etmiştir.

Akıl, ancak organdaki ve kalpteki filleriyle bilinebilen bir kaabiliyettir. Hiçbir kimse onu, ne kendisinde ne de başkasında, filleri olmaksızın nitelendiremez. Yine hiçbir kimse akıllı, ne bir cismaniyet, uzunluk, ilinti, tat, koku ve dokunma; ne de bir renk ile nitelendirmeye güç yetiremez. O, ancak fiilleriyle bilinir.

Aklın "Rûhun Özü ya da Bilginin Kendisi Olduğu" Sözü'nün Geçersizliği

Kelâmcılardan bir grup, "akıl rûhun özü yâni rûhun saf yönüdür" dediler. Onlar "her şeyin bir özü vardır. Onun için akıl "lûbb" olarak isimlendirildi" diyerek bu görüşlerine lügattan da delil getirdiler.

Allah, âyeti kerîmede "doğrusu ancak akıl (lûbb) sahibi olanlar düşünür"³ buyurmaktadır. Burada "ülû'l-Elbâb" kelimesiyle akıl sâhipleri kastedilmiştir. Biz, Kur'ân ve Hadis'te bulamadığımız bir şey hakkında konuşmayız.⁴

Bir grup da akıllı, "Allah'ın kaâbiliyet ve tabiat olarak insana yerleştirdiği bir nur" olarak tanımladı. Her hangi bir şey onunla görülür ve onunla ifadelendirilir. Akıl, görme nasıl gözde bir nur (ışık) ise aynı şekilde kalpte de bir ışıktır.

Akıl, insanın doğuştan beraberinde getirdiği, sonra akledilebilir şeylere delâlet eden sebeplerle yavaş yavaş kavram kadrosu genişleyip artan bir melekedir.

Yine bir grup, aklın, "Allah'ın yarattığı ve kullarına yerleştirdiği bir bilgi (ma'rifet)" olduğunu; faydalı ve zararlı şeylere karşı yol göstericilik yaptığını, kazanılmış bir ilimle genişleyip arttığını sandılar. Bize göre akıl, doğuştan gelen bir kaabiliyet (ğarîze)dir ve ma'rifet ondan hasıl olur.⁵

Böylece ahmaklık ve delilik, "bilmemezlik=nükre" olarak adlandırılabilir. Eğer akıl, bilgi olsaydı, o zaman hem delilik hem de ahmaklık, bilmemezlik olarak isimlendirildi. Çünkü bilmemezlik, "bilgi"nin, cehâlet de "ilm"in k. İlim ehlinin deliyi bilmeyen, câhil olarak isimlendirmeleri imkânsız olunca, - ki zaten onlar bilmeyeni ve câhili "mecnûn" olarak adlandırmıyorlar - o halde bizim dediğimiz doğru olur.

³ ez-Zümer, 39/9

⁴ Yâni "lûbb" akılla eş anlama gelen bir isim olsada o doğrudan "akıl" demek değildir. Ne Kur'ân'da ne de Sünnet'te akıl "lûbb" ile açıklanmış değildir.

⁵ Muhâsibi ile yukarıda geçen diğer görüşler açıktır. Muhâsibi'ye göre bilgi (ma'rifet) aklın bir neticesidir. Diğerlerine göre ise "bilgi" aklın kendisidir.

Aklın "Ğarîze" Olduğuna Dair Delil

Akıl, insanın kendiyle ya bilip ikrâr ettiği ya da bilip inkâr ettiği yahut da zan edip inkâr ettiği ġarîzedir. Çünkü inkâr etmek bir fiildir. Böylece onun karşıtı olan *ikrâr etmek* veya *bilmek* de bir fiildir. Bunun gibi, kişinin doğasından gelen şey, doğayı gerektirir. Onun, anne-babasını, kendisini ve yeri-göğü bilmesi doğası gereğidir. İnsan, bütün bu şeyleri görmekle bilir, isimle bilmez. Mânâları arasındaki ayrıntıyı da bilemez.

Allah'ın, meleklerinin nitelendirilişini duymadın mı? O, onlardan "*şeylerin isimleri*"ni kendisine bildirmelerini isteyince, onlar, "*bizim bilgimiz yok*" dediler. Bunun üzerine Hz. Adem'e emretti. o da meleklerle "*isimleri*" bildirdi. Çünkü Allah ona isimleri öğretmişti. Hiçbir **akıllı**, "*eşyânın isimleri*"ni, öğretilmeden bilemez. O, çocukken işitip-duyduğu şeylerden akılla eşyayı ve eşyanın mânâları arasındaki ayrımı bilir.

Anlama (Fehm) ve Dile Gefirme (Beyân)

Allah'ın emrettiği-nchyettiği, gönderdiği uyarıcılarla va'd ve tehdidi, kitaplar indirmesi ve kâinattaki nizam ve intizama delâlet eden âyetlerin olması, cinlerden ve insanlardan bâliğ olan her erkek ve kadınlara (yani **akıl** taşıyan varlıklara) akla sorumluluğu yüklemesi için bir kanıttır. Çünkü Allah insana akı ve beyânı (dile getirmeyi) bahşetmiştir.

*"Helâk olan açık delille (beyyine) helâk olsun; yaşayanda açık delille yaşasın. Çünkü Allah işten ve bilendir."*⁷

*"Allah, bir kavmi doğru yola ilettikten sonra sakınmaları gereken şeyleri kendilerine açıklamadıkça onları saptıracak değildir."*⁸

Allah'ın şöyle buyurduğunu bilmez misin?

*"Semûd kavmine gelince onlara yol gösterdik."*⁹

Yâni eğer bunu düşünürlerse, **akıllarıyla** düşündükleri ve idrak ettikleri şeyleri biz onlara beyan ettik.

Yine Allah şöyle buyurur:

*"Onlar, körlüğü, doğru yolu bulmaya tercih ettiler."*¹⁰

Allah, kullarına saf **akıl** (*lubb*) vasıtasıyla hitap etti. Ve onlara **akıllarında** terkip etmiş olduğu şeylerle bunu hüccet kılıp, böylelikle onları sorumlu tuttu.

*"Rabbin kullara zulmedici değildir."*¹¹

⁶ el-Bakara, 2/32. Eöer akıl, "ilim" olsaydı melekler karşı çıkarlardı.

⁷ Enfâl, 8/47

⁸ Tevbe, 9/115

⁹ el-Fussilet, 41/17

¹⁰ el-Fussilet, 41/17

¹¹ el-Fussilet, 41/46

Bununla beraber kullarından dilediğine haşyet ve tevfikle ihsanda bulunur ve mahlûkâtından çok sevdiklerini de katına alır, yüceltir. Ancak, eşya ile onun arası sevgi vasıtasıdır.

"İnsanlardan öylesi vardır ki, dünya hayatına dair sözü hoşuna gider."¹² Bu ayet Hz. Peygamberin ona vahiy gelmezden önceki bir durumuyla ilgilidir.

Hâlid b. Safvân dedi ki: "Eğer dile getirme (tebyîn) olmasaydı insan terkedilmiş bir hayvan ya da cansız bir resim olurdu."¹³

Şâir dedi ki: "Susmak, âcizliği ve sadece belirli bir süre örter. Ancak, konuşma kişînin aklının üstünlük alâmeti ve pâyesidir."

Lügatın, kitap ve Sünnette kullanılmasını uygun gördüğü ve ma'rifet ehlinin de onu kendî aralarında adlandırıp kullandığı iki anlama gelince: lügat bunu "*akıl*" olarak adlandırmakla hakiki mânâsı üzere kullanılmalarını uygun görmüştür. Zîra o iki anlam, "*akıl*"dan gelir, başkasından değil. Bu iki anlamdan **birincisi**, mânâyâ uygunluğundan dolayı *anlayış kabiliyeti (fehîm)* kavramıdır. Bu din ve dünya işlerinden işittiği, dokunduğu, tattığı veya kokladığı herşeyi *dile getirme (beyân)*dir. Hall, onu "*akıl*", fâilini de "*akıllı*" olarak isimlendirir.

Allah'ın Mûsâ (a.s)'a "*Vahyolunamı dinle!*"¹⁴ âyetinin tefsirinin şu şekilde olabileceği rivâyet edilmiştir. Yâni "*Sana dediğim şeyleri düşün/aklet!*"

Bu akl-ı ğarîza, Allah'ın insanlarda yaratmış olduğu **akıl** kaâbiliyetine (ġarîza) sahip iman ve sapıklık ehli, Ehl-i Kitâp, onların dindar veya isyan edenlerinin ortaklaşa taşıdığı bir haslettir. Bu, itâat eden, isyan eden herkesin, özellikle dünya işlerinde bu akıldan dolayı sorumlu tutulduklarının kanıtıdır. Bu da *beyân* anlamaktır.

Allah, Ehl-i Kitâb'ı ayıpladığı bir âyette şöyle der: "*Allah'ın sözünü işitirlerdi de düşünüp akıl erdirdikten sonra bile bile onu değiştirirlerdi.*"¹⁵

Yine Allah şöyle buyurur: "*O'nu oğullarını tanıdıkları gibi tanır.*"¹⁶

"*İnananlar onun Rablerinden bir gerçek olduğunu bilirler.*"¹⁷

"*Onun, gerçekten Rabb'in tarafından indirilmiş olduğunu bilirler.*"¹⁸

¹² el-Bakara, 2/204

¹³ O, Hâlid b. Safvân b. Abdillâh b. Amr b. el-Ethem el-Temîmî el-Mîn'arî'dir. Meşhur Arap belâğatçısı ve hatiplerindendir. O, Ömer b. Abdülâzîz ve Hîşâm b. Abdülmelik'le oturdu. Safvân'ın o ikisiyle ilgili pek çok sözleri vardır. Basra'da doğup büyüdü. O, Basralıların en zenginlerindendi. Aynı zamanda evlenmedi. Daha pek çok sözleri vardır. Ona: "Hangi dostun sana en sevimlidir" diye soruldu. O da "Hatalarımı bağışlayan, dertlerimi aplayan ve açıklarımı kapatan kimsedir" dedi. H. 133 yılında vefât etti.

¹⁴ Tâhâ, 20/13

¹⁵ el-Bakara, 2/75

¹⁶ el-Bakara, 2/146

¹⁷ el-Bakara, 2/26

¹⁸ el-En'âm, 6/114

Anlayış kaâbiliyeti (*fəhm*) ve dile getirme (*beyân*) "**akıl**" olarak isimlendirilir. Zîra anlama, kavrama ve açıklama onunla olur. Örneğin bir adam diğercine;

Gördüğünü ya da işittiğini anladın mı? O da:

Evet, anladım ve açıkladım, der.

Araplar, anlamayı (*fəhm*) "**akıl**" olarak adlandırırlar. Zîra kişi anladığı şeyi aklıyla kaydeder ve korur. "*ان البعير قد عقل*" denince, devenin ayaklarını uyluklarına bağlandığı anlaşılır. Derler ki: "*عقل لسان فلان*" = "falanın dili tutuldu" yani dili bağlandı. Denilir ki: "*عقل شاتك إذا حلبت*" = "sağdığın zaman koyununu bağla!" O da koyunun ayaklarını, iki bacağı aralığına çekip alır. Güreşte çelme ile yere yıkılan birisi için, "*عقل رجل فلان*" = "falanın ayağı bağlandı, yani güreşte çelmeyle yere yıkıldı" denir.

Akıldan kasdolunan ikinci anlam ise "*basîret*"'tir. Bu, dünya ve âhirette faydalı ve zararlı şeylerin derecesinin büyüklüğünü bilmektir (*ma'rife*). Allah'ı düşünmek, idrak etmek" de bu türdendir. Allah'ın azabından kurtulmak ve mükâfaatına ulaşmak için, O'nun kadrinin yüceliğini, nimet ve lutuflarının değerinin büyüklüğünü, sevap ve azabının derecesinin çokluğunu bilmek bundan doğar.

Yücelik ve azamet Allah'a ait olunca, korkma ve sakınmanın kaynağı da o olur. O zaman kişi, Allah'a itâate koşmalı ve O'nun gözünden düşmekten de sakınmalıdır.

Kişi kendisiyle cezâdan kurtulup sevaba ulaştığı şeyi yüceltince ilim talebine önem verir ve anlamaya rağbet eder. Böylece Allah'ı düşünmek en çok önem verdiği şey olur. Eğer bununla ilim talebi kasdedilmişse, bu da Mevlâ'nın kadrinin azametine, sevabının ve azabının derecesini göstermeye işaret eder. Bunlar üzerinde **akıl** yürüten kişi basîretli olur ve beyânın mânâlarının gerçekliklerini hakkıyla anlar.

Yine kişi, Allah'ın kadrinin yüceliğini ve ona saygıyı anlayıp idrak edince, sevabını da cezasını da sadece Allah'tan bekler. O, bu yüce dereceye ulaşınca Allah'tan korkar. Sürekli "*havf-reca*" ve "*rağbet-iştîyâk*" içinde olur. O, bunları gözüyle görüyormuş gibi ta'yin eder. Madem ki bu, **akılla** talep edilir, **akılla** anlaşılır, **akılla** sorumlu olunur ve **akılla** da bundan (sorumluluktan) kurtulunuyorsa, o zaman Allah böyle olanı "*akıllı*" ve bundan ortaya çıkan şeyi de "*âki*" olarak isimlendirir. İşte bu, Allah'ı düşünmek ve O'nu idrak etmeye çalışmaktır.

Allah'ın şöyle buyurduğunu işitmedin mi?: "... ki onu size bir ibret yapalım ve belleyen kulak(lar) onu bellesin."¹⁹ Bu, kulaklar Allah'tan olanı anladı demektir. Yani Allah'ın dediğini ve haber verdiği şeyleri işiten kulak (bu iştiklerini) akletsin. İşte bu **akıldır**. Kim bunun dışına çıksa da onda yine Allah'ın yerleştirdiği tabii

¹⁹ el-Hâkka , 69/12

akıl mevcuttur. Bu da Allah'ın onu, diğer akıllı ve delilerden farklı kılmasına sebeptir. O, Allah'ı düşünme ve idrak etme(yi başaramama) cihetiyle akılsız, ama onu sorumlu tutan bir delilden dolayı da o, akıllı farzedilir. (Böylece o, yaptıklarından sorumludur.)

Allah (c.c) Kur'an-ı Kerim'de böylelerini "İnsan" olarak vasıflandırmış ve onları, "akleden" olarak isimlendirmiş (hatta kalplerinin bile aklettiğini beyân etmiş)tir.

"Onların, kendileriyle düşünecekleri kalpleri vardır (olsun)."²⁰

"Onlara kulaklar, gözler ve gönüller yaratmıştık"²¹ yâni akıllar vermiştik.

"Fakat ne kulakları ne gözleri ne de gönülleri kendilerine bir yara sağlamadı. Zîra (düşünüp ibret almıyorlar tersine) bile bile Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı."²²

Sonra Allah, söyleneni ve dile getirileni düşünme sorumluluğu hissetsin diye, Kitap Ehlinde bazı kâfirleri de "akıllı" olarak adlandırmıştır.

"Allah'ın sözünü işitirlerdi de düşünüp akıl erdirdikten sonra, bile bile onu değiştirirlerdi."²³ Allah bu âyetle onların, Allah'ın apaçık olan yüceliğine akıl erdiremediklerini haber verdi. "Ehl-i Kitâp'tan, o kâfirler, Allah'ın âyetlerini düşünüp taşındıktan sonra, kendilerince tahrîf ediyorlardı." Onlar bununla, dile getirilene akıl erdirmiyorlardı.

Diğerlerinin de doğuştan getirdikleri akılları vardır. Ancak dile getirilen (beyân) e akıl erdiremezler. Anlayış kabiliyetleriyle All'in apaçık delillerini de kavrayamazlar. Onlar, putperest araplar gibi, bildikleri dilin sözlerini işitir olsalar da, onun mânâlarını anlayıp kavrayamazlar. Allah (c.c) onlar hakkında şöyle buyurur:

"Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar, yolca (hayvanlardan) daha sapıktırlar."²⁴

Onlar kendi görüşlerini beğenip, babalarını ve büyüklerini (atalarını) taklit ettiklerinden, Allah'ın buyurduğu şeylere akıl erdiremediler.²⁵ Halbuki onların doğuştan kendileriyle getirdikleri akl-ı garîzaları vardı. Onlar, bu akılla dünya işlerini yürütür ve onlara akıl erdirirlerdi. Eğer sözkonusu kişiler, kendi görüşlerini beğenmeyi ve atalarını taklidi bıraksalardı, o zaman Allah'ın dediği şeylere akıl

²⁰ el-Hacc, 22/46

²¹ el-Ahkâf, 46/26

²² el-Ahkâf, 46/26

²³ el-Bakara, 2/75

²⁴ el-Furkan, 25/44

²⁵ Çünkü onlar, putlara tapmakta ısrar ettiler. Onlar, kendi anlayışlarını hevâlarına boyun eğdirerek şöyle dediler: "Biz bunlara, sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye tapıyoruz." ez-Zümer, 39/3

erdirirlerdi. Fakat onlar görüşlerini beğenip atalarını taklit ettiler. Allah onlar hakkında şöyle buyuruyor:

"Onlar kendilerinin iyi iş yaptıklarını sanırlar."²⁶ Ve yine Allah:

"Kötü işi, kendisine süslendirilip de onu güzel gören kimse, (vehmine aldanmayarak kötü amelini güzel görmeyen, aklıyla gerçeği gören kimse gibi olur) mu?"²⁷ Başka bir âyette de:

"Onlar kendilerinin bir şey üzerinde bulunduklarını (doğru yolda olduklarını) sanacaklardır. İyi bilin ki onlar yalancılardır."²⁸

Eğer insanlar, akıl erdirdikten sonra lisanı (Allah'ın indirdikleri ayetleri) tahrif edenler gibi kendilerine söylenen şeyleri akletselerdi, o zaman onlar dünya işlerini, hayatın inceliklerini yani şeriât hükümlerinden kendi maddî hayatlarını ilgilendiren şeyleri de bilirlerdi. Allah onlar hakkında şöyle buyurur:

"Onlar, sadece şu, yakın hayatın dış yüzünü bilirler; âhiretten ise onlar tamamen gâfildirler."²⁹

Muhâsibî, Affân'dan, o da Sahr b. Havberîye'den. Sahr da el-Hasan'dan naklederek Allah'ın, "Dünya hayatının dış yüzünü bilirler" sözü hakkın da şöyle dedi: Muhakkak, Allah'a yemin ederim ki, onlardan biri, dünya işinde bilgiye uzansa ve dirhemi parmağı üzerinde çevirip, sana ağırlığından haber verse bile, namaz kılmak gibi güzel bir şey yapmış olmaz.

Yine Muhâsibî, Affân'dan, o da Şu'be'den, Şu'be de Şarki'den nakletmektedir: Allah'ın, "Dünya hayatının dış yüzünü bilirler" sözü hakkın da şöyle dedi: Terzi, ipek tüccarları ve benzerleri, eğer taklidi ve kendi görüşlerini beğenmeyi bırakıp düşünseler, Allah'ı tefekkür etseler, dünya işlerine akıl erdirdikleri gibi ahiret işlerine de akıl erdirirler. Eğer onlar geçici menfaatleri talep etmeyi, sonuçta meydana gelecek olan zararları düşünmeyi bir tarafa bıraksalar, o zaman sıkıntıya düşerler.

Dört grup insan vardır:

İlki. Allah'ın kudretinin değerinin yüceliğine akıl erdirir.³⁰ O'nun söz vermesi (va'd) ve tehdidini (va'id) bilir, böylelikle Allah'a itaat eder ve ona karşı alçak gönüllü olur.

İkinci grup ise beyân (dile getirilen)a akıl erdirir; sonra dünya isteğinden ötürü kibir ve inatla inkâr eder. Allah'ın, İblîs'in gurur ve inadından ötürü isyanını nitelendirdiği gibi, şeytan bununla beraber yine şöyle der:

²⁶ el-Kehf, 18/104

²⁷ el-Fâtır, 35/8

²⁸ el-Mücâdele, 58/18

²⁹ er-Rûm, 30/7

³⁰ Çeviride kullandığımız metinde "عقلت" kelimesi yanlışlıkla "علقت" şeklinde yazılmıştır. Tercemeyi düzeltmemize göre yaptık. (Çev.)

"*Senin izzet ve şerefine andolsun ki, onların tümünü azdıracağım.*"³¹ Yine Allah, yahûd leri nitelendirirken şöyle der:

"*Onlardan bir grup bile bile gerçeği gizlerler.*"³² Yine Allah şöyle der:

"*Vicdanları, onlar (ın doğruluğun)a kanaat getirdikleri halde, sırf haksızlık ve böbürlenme yüzünden onları inkar ettiler.*"³³ Aşağıdaki iki ayette de Allah şöyle buyuruyor:

"*Gerçekten Rabbin tarafından indirildiğini bilirler.*"³⁴

"*Ona karşılık birkaç para aldılar. Ne kötü şey satın alıyorlar.*"³⁵

Üçüncü grup ise, azgınlık eder, kendi görüşünü beğenir, hevâsına tâbi olur ve atalarını taklit eder. Böylece haktan ve onun dile getirilip açıklanmasından habersiz kalır. Dile getirilene **akıl** erdirdikten sonra, ona yaklaşılmaya çalışır, ışığa yönelir fakat daha sonra gururundan ve dünya arzusundan dolayı inkâr eder. O, bâtil, kötülük ve sapıklık üzere olduğu halde kendisinin **akıllı** hareket ettiğini, din çizgisi üzerinde olduğunu zanneder.

Dördüncü gruba gelince, Allah'ın kâinâtı bir düzen içinde tertip ve tedbîr eden kadrini yüceliğine, O'nun yaptığında, sanatında eşsiz olduğuna, kurtuluşa götüren yolda imanın kadrine ve ona sınıksız sarılmanın önemine **akıl** erdirir. Buna ilaveten, imandan kaçmakla kendisine gelecek olan zararı ve cezâyı da anlar. Böylece ne kibirlenir ve burnunu kıvrır, ne de dünya arzusu ile inkâr kalkışır. O zaman dünyanın geçici menfaatlerinin fânî olduğunun, âhiret azâbının ise fânî olmadığını bilince varıp, iman ve ikrâr edersin. Eğer Allah'ın celâl ve heybetindeki kadrinin büyüklüğüne, farzlarını yerine getirmede azap ve sevabın kadrinin yüceliğine ve O'na karşı âsi olmakta ki azaba **akıl** erdirmezsen o zaman isyân etmiş, suç işlemiş, gâfil ve O'nu unutmuş olursun. Ancak, kurtuluşa, imanın kadrini ve küfrün zararının ne kadar büyük olduğunu bilersen, o zaman kurtuluşun ancak Allah'la birlikte devamlı olacağına **akıl** erdirir ve O'nu düşünürsün.

İmanın kadrine **akıl** erdirdikten sonra, onun azap, tehdit ve va'dinin kadrine dair olan bilgisi artar. **Akıl** erdirme fazlalaşınca kişi, farzlardan bir kısmını yerine getirir ve bazı isyanları terk eder. Ancak yine de bir kısım farzları kaçıır ve bir kısım isyanı da hevâsı uğruna işler ki o bunları yaparken, kendisinde dile getirileni anlama ve kabul etme kabiliyeti vardır. Ancak kötü arzusunun galebe çalmasından ötürü, kötülüğe sevk eden anlayışı onu kötülük yapmaktan geri çevirmez.

³¹ es-Sa'd , 38/82

³² el-Bakara , 2/140

³³ en-Neml , 27/14

³⁴ el-En'âm , 6/114

³⁵ Al-i 'İmrân , 3/187 (Tercemede kullandığımız metinde âyet yanlış olarak el-Bakara , 2/187 olarak verilmiştir. Cev.)

Eğer azap, rıza, sevap ve cezanın kadrinin büyüklüğünü kavrar ve aklen ziyadeleşirse o zaman dile getirilen (*beyân*)den anladığı şeyleri yapar ve onun gerçek olduğunu kabul edip, tevbe eder ve Rabbına sığınır..

Akil-bâliğ olan, sorumlu ve imtihana tâbi tutulacakların tümünün akli vardır. Onlar, akıllarıyla temyiz ederler. Çoğunluğu, âhirete **akıl** erdirmemelerine rağmen önemli-önemsiz (büyük-küçük) tüm dünya işlerine onunla **akıl** erdirirler. Allah'ın şu sözünü işitmedin mi?:

"Onların sana baktıklarını sanırsın, oysa onlar görmezler."³⁶ Yine Allah şöyle buyurur:

"Onların kalpleri var, fakat onlarla anlamazlar; gözleri var, fakat onlarla görmezler; kulakları var, fakat onlarla işitmezler."³⁷

Onlar dünyada gören işiten ve akledenlerdir. Bu âyetle onların sağır, dilsiz ve deli oldukları kastedilmiyor. Allah onları **akıllarından** dolayı azaplandıracaktır. Eğer onlar, Allah'ın âyetlerine, sanatının eserlerine ve O'nun ortağının almadığına, yalnız tek olduğuna delâlet eden o kainâtın düzenlenmesine ve birbirine bağlı olarak bir düzen içinde Allah'a işâret eden delillerden işittiklerine ve duyduklarına kafa yorsalardı, bunları düşünselerdi, o zaman Allah'a **akıl** erdirirlerdi.

Allah, Ehl-i Kitab'ın sözünü şöyle nakleder:

"Eğer biz, (onların sözlerini) dinleseydik yâhut düşünüp anlasaydık, şu çılgın ateşin halkı arasında bulunmazdık."³⁸

Bu, onların **akılları** ve kulakları olduğundan, Allah tarafından onların sorumlu tutulmalarına kanıttır. Allah yukarıda ki âyette şunu kassetmiştir: Onlar, Allah'ı fehmi ederek (anlayış kabiliyetiyle) düşünmediler. Allah'ın kadrinin yüceliğine ve azabının büyüklüğüne de akıl erdirmediler; bu yüzden de pişman olup keder ve pişmanlıkla acı çekerler. Hayır! İşte onlar, deli de olmadıkları halde işitmiyor, Allah'a **akıl** erdirip onu düşünmüyorlardı. Söz konusu kişiler, ancak dünya işlerini aklediyorlar, fakat Allah'ın haber verdiği va'd ve vaide **akıl** erdirmiyorlar, onu düşünmüyorlardı.

ALLAH'A AKIL ERDİRME

Kişi Allah tarafından ne zaman **akıllı** olarak adlandırılır?

Allah'tan korkup mü'min olunca **akıllı** olarak adlandırılır. İman ve korkuya delil şunlardır: Allah'ın yerine getirmesini vâcip kıldığı emrini yerine getirme; Allah'ın mekruh kıldığı şeylerden sakınma ve yasakladığı şeylerden kaçma. Eğer kişi bunları yerine getirirse işte o zaman Allah tarafından **akıllı** olarak

³⁶ el-A'râf, 7/198

³⁷ el-A'râf, 7/179

³⁸ el-Mülk, 67/10

isimlendirilmeye hak kazanır. Aksine sadece şahsî isicklerini yerine getirmeye gayret eden bir kişi Allah tarafından "**akıllı**" olarak isimlendirilemez. Böyle bir kişiyi **akıllı** olarak görmek, idarecisi olmayan bir şehir kurmaya benzer.

Allah tarafından **akıllı** olarak isimlendirilen bir kişi, ne zaman Allah'ı tam anlamıyla anlar?

Allah'a **akıl** erdirmenin sınırı yoktur. O tam anlamıyla idrâk edilemez. Çünkü Allah için sınır/son yoktur. **Akıllı** kişide tahdîd (sınırlama) vardır. O, Allah'ın sıfatlarının hakikâtlerini ilimle ihâta etme gücüne sahip değildir. **Akıllı** kişi Allah'ın ne sevâbının ne de ikâbının kadrbüyükliğini de kuşatamaz. Allah, ona görünse de, isimleri mukaddes olan Allah'ın sıfatlarını ilmen ihâta edemez.

Fakat Allah'a **akıl** erdirmede, isimlerden çoğunlukla "*Kemâl*" ismi ortaya çıkar (söz konusu olur). Bu kemâl, fazlalaşma ihtimâli olmayan **akıl** erdirmeye değildir.

Allah'ın, Peygamberine söylediği şu sözü bilmez misin?

"*Rabbim ilmimi arttır.*"³⁹

Başka bir âyette "*Onlar ise bilgice O'nu kavrayamazlar.*"⁴⁰

Meleklerin, Kıyâmet Günü şöyle dedikleri rivâyet edilir: "Rab-bimiz biz Sana ibâdet edilmesi gereken şekliyle tam ibâdet edemedik."

Hiç kimse, bizzâtihî ilimde Allah'a denk değildir. Kişi, ancak Allah'ın ona tarif ettiği yüceliğinin ve sıfatlarının kemâlini bilir, O'na **akıl** erdiren ârifler ve üstün şahsiyetler, O'nun bilgisine, en ince noktasına kadar bilme ve O'na **akıl** erdirmeye hususunda, ulaştıkları noktada âcizliklerini itirâf ederler.

Lâkin **akıllı**dan, kâmil olan fiillerin çoğunlukla meydana gelmesi, onun Allah tarafından **akılca** "*kâmil*" olarak isimlendirilmesine sebep olur. "Allah'a **akıl** erdirmede kemâle ulaşan" diye isimlendirilir. Bu kişilerde üç haslet bulunur:

Allah'tan **korkma**; yakîn gücüyle O'nü, va'ad ve tehdidini, sevdiği ve sevmediği şeyleri **bilme**; O'nun dinini güzel bir şekilde **gözetme**. Kim kendisine emrolunan ve hoş görülen şeyi bilir, şüpheli şeylerden çekinirse o, "Allah'ı bilmede derinleşen ve çekinen" diye isimlendirilir.

Allah'tan **korkma**, O'nu yakîn gücüyle bilme, Allah'ın söylediği va'ad ve tehdidine duyarlı olma, Allah'ın dinini pratik olarak güzel bir şekilde uygulama ve dinî incelikleri anlama (*fıkıh*) bir araya toplanınca işte o zaman kişinin aklının kuvveti kemâle erişir.

Eğer Allah'tan **korkma** tehdidi, yakîn gücüyle bilmekten geçiyorsa, o kişi sadece havf (korku)ya sahip demektir. Böyle bir kişinin rızâ, tevekkül, muhabbet ve zühde ulaştığı yakîn gücü yok demektir.

³⁹ el-Mülk , 67/10

⁴⁰ Tâhâ , 20/114

Bu yüzden deriz ki: Allah'tan **korkma**, dînî basîretle **gözetme** ve kesin **bilgi** (*yakîn*) sahibi olma üçlüsü yakînin güçleriyle olur. Tek başına dinî basîretle bilme yeterli değildir. Kişi dinde basîretli olabilir ama Allah'tan korku ve yakîn gücü olmayabilir. Bu üç hasletin toplamı yakîn kuvveti ve dinî güzel bir basîretle bilmelidir.

Biz, her ne kadar yakînden olsa da, korkunun ne olduğunu söyledik. Zira bazen o (hâif), Allah'ın kendisini nitelendirdiği kadrini, celâlini, yüceliğini bilmede, söz ve tehdîdine dair söylediği hususlarda kemâlde yakîn gücü olmadığı halde korkan olabilir.

Sonra bu üç hasletin fiilde gerçeklikleri kalb ve azâ (organ)larla kendilerini gösterirler. Rabb'in indinde mü'minin aklı tamam olunca o, Allah'ı bütün mânâlarındaki tevhidle bilir. 'O'nu, hiçbir şeye ortak kılmaz, birler.

O zaman Allah'ın herşeyin sahibi olduğunu, başkasının buna ortak olamayacağını, ondan başka her şeyin eskidiğini bilir, anlar. Allah'ın yüceliği karşısında tevâzû gösterir, ibâdet eder, celâli karşısında boyun eğer, O'ndan başka her şeyin zelif olduğunu idrak eder. Allah'ın en güzel sıfatlarla kâmil olduğunu, bütün âfetlerden berî olduğunu ve bütün güç ve ihsânın vericisi olduğuna **akıl** erdirir. Kadrinin yüceliğini, fiilinin keremini ve himmetlerinin güzelliğini istediğinden dolayı sevgisi artar. Allah'tan başka, dünya ve âhirette fayda vermeye ve zarar getirmeye kimsenin mâlik olmadığını, ancak O'nun mâlik olduğunu kavrar. Korku ve sığınmayı sadece Ona has kılar ve O'nun dışında güven ve üzüntüyü halktan kaldırır. Allah'ın vahdâniyyetini bütün güzel mânâlarla ve güzel vasıflarla celâl ve yüceliğini, kudretinin etkisini, irâdesinin tahakkukunu, ilminin her şeyi kuşatmasını ve Allah'ın ezel ve ebedde kadîm olduğunu düşünür ve Allah'ın birleyicisi olur.

Böyle olunca O, kullara karşı kibri terkeder. Mevlâsının yüceliğine karşı boyun eğer ve böylece bütün yaratıklara tevâzûyla davranır. Nefsinin değerinin küçüklüğünü çok iyi bildiğinden, hiçbir müslümanı hakir görmez. Artık nefsinin günahlardan tasfiye edince, amellerinin sonunun saâdet ya da şekâvetle, kötü yâhut da iyi sonla bitmesinin Allah'ın ilminde olduğunu ve Allah'ın dilemesinin her ikisinde de geçerli olacağını bilir.

Kendi isyânını, Allah'ın da yüceliğini bilen güvencede olur. Allah'ın kulları üzerindeki hüccetlerine, O'nun affına, kullarının asla haksızlık etmediğine dair sözüne **akıl** erdirir. Allah cezâdan önce rahmetle muâmele etmiştir. Ayrıca kendisine şükürden önce nimetleri vermiştir. Allah, yumuşaklığı (*hilm*) uzun, azabı hemen olmayan, kusuru örtmesi güzel, sürçmeleri afveden, kendisine buğz edene iyilik yapan ve kendisinden uzaklaşana yaklaştandır.

O kişi, Allah'ın cennetteki sevabının kadrinin büyüklüğünü ve o sevabın devamlılığını ve oradaki yaşamın güzelliğini, gam ve kederlerin orada olmayışını düşünür. Cennet, insanın istediği, sevdiği şeylerin tümünün üstündedir. Birinin,

cennette hazırlanan şeylerin çoğunu aklına getirmesi bile güzel olmaz. Çünkü oradaki nimetler hatıra getirilen her şeyin üstündedir. Peygamber (s.a.v.) bu hususta şöyle buyurdu:

"Cennette hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın kalbinden geçirmediği şeyler vardır."⁴¹

Sana Allah'ın, dostları için tanıttıkları yeter. O, şöyle buyurur:

"Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne gözler aydınlatıcı (nimetler) in saklandığını hiç kimse bilemez."⁴²

Allah bize, nimetlerini vermede ve mükemmeli sunmada çok cömert davrandığını haber verir ve bütün nimetleri tanıtanların tanıtması, bilenlerin bilgisi, zikredenlerin zikri bu göz aydınlatıcı şeylere işâret eder. Böylece kişinin kalbinde Rabbine olan yakınlığı artar. Allah'a yönelen ve O'na itaat eden kişiye cennette hazırlanan şeyler de yücelir. Böylece kişi, O'nu aklında canlandırır. Müşâhedesi ve aklıyla, kalbine emânet olarak bırakılan şeye ulaşır. Bu nokta da sanki o, Allah'ı gözüyle görüyor gibi olur. Hârîse'nin dediği gibi: "Sanki ben Rabbimin arşını apaçık görüyor ve cennet ehlinin birbirlerini ziyaret etmelerini seyrediyorum."

el-Hasan'ın dediği gibi: " Onlar (Allah'ın veli kulları) bu dünyada O'nu tasdik ettiler. Sanki onlar, söz verildikleri şeyleri gözleriyle görürler." İnsanın aklı, müşâhede ile birleşince O'na arzu ve iştiyâk duyar. Arzu ve iştiyâktan O'na ulaşma arzusu ile hala çırpınca kalbi konuşur ve sadece Allah'la meşgul olur. Kalbi Rabbine istek ve arzusuyla bağlanınca, dünyanın her türlü sefâsından sıyrılır ve dünyalık hiçbir şey düşünmez. Nerede dünya, nerede Allah'ın yanında olma! Bunlar, birbiriyle kıyaslanamaz. Allah (c.c.) şöyle buyurur:

"Belki dünya ve ahiret hakkında (ki işlerinizi) düşünürsünüz."⁴³

Bu âyatin tefsirinde şöyle denildi: Hem dünya hem âhiret hakkında şöyle düşününüz. Ama biliniz ki, dünya geçici (fânî) bir alan, âhiret ise sonsuzluk diyârı (*dâr-ı bekâ*) ve hesap yurdu. Dünyanın yok oluşu ve geçiciliğine karışıklık Rabbinin ebedî sıfatını düşünür, O'na yakınlıktan başka her türlü yakınlığın eksik olduğu nu, ancak nimetlerin en mükemmelinin O'nun katında olduğuna akıl erdirir.

Kişi dünyada hayatını sürdürdüğü müddetçe dünya onu Rabbinden alıkoyar, meşgul eder. Tâ ki Rabbine sevgiyle dönüp, yakarışın tadına varınca o zaman kalbi dünyadan vazgeçer. Eğer dünyadan bir şeye nail olmaktan müstağnî olursa kalbi de

⁴¹ Buhârî, *Sahih*, İst. 1992, Çağrı yay; Bed'u'l-Halk, Bâb, 8 ; Müslim, *Sahih*, İst. 1992, Çağrı yay. İmân, Had. no: 312 ; Tirmizî, *Sünen*, İst. 1992, Çağrı yay. ; Tefsir, 32. ve 56. sürenin tefsirinde ; İbn Mâce, *Sünen*, İst. 1992, Çağrı yay. ; Zühdi, bab: 39 ; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İst. 1992, Çağrı yay. ; C: V , s.334

⁴² es-Secde, 32/17

⁴³ el-Bakara, 2/219-220

dünya sevgisini bırakıp Allah'la meşgul olur. Dünyadan aldığı hiç bir nasip onu Allah'ın itaatine doğru takviye etmez. Yaşayacak kadar azık, üstünü örtecek kadar giysiyle yetinmezlerse Rabbine olan ibadeti kesilir. Halbuki dünya nimetleri geçicidir.

Gerçek Allah dostu. Allahın herşeyi düzenle yaratmasındaki işâret ve mucizelerini ve sanatının izlerindeki hikmetlerini, ve O'nun herşeyi ölçüyle yaratmasındaki delilleri görür ve böylece onu düşünür. Allah'ın etkin ve yetkin bir güçle takdirde bulunduğu, tam bir hikmetle dünyayı yarattığını, dünyadan ve herşeyden kuşatıcı-engin bir ilimle haber verdiğini, dünyanın hareketlerini yetkin bir işitmeyle işittiğini, idrâk eden bir gözle onu kuşattığını bilir. Böylece orada bulunan yaratıklardaki incelik ve gizlilikleri görür. Bu seviyeye çıkınca, Allah'tan başka Tanrı olmadığına akıl yürütmeyle varır. Sanki bütün herşey O'nu anlatan bir gözdür. Mevlâsı ve Efendisinden duyduğu ve gördüğünden dolayı O'nu yüceltir ve ulular. Böylece zikri devam eder ve Onun Allah'la olan habersizliği ortadan kalkar.

Bu seviyedeki insan Rabblını bilsinirına ve sevgisinin inceliklerine ulaştığını, Rabbinin emrettiği şeyleri anladığını idrak eder ve Allah'a akıl erdirir. Allah'a karşı olan şiddetli sevgisi ve O'nunla meşgul olması devam etmekle beraber, Rabbi hakkındaki bilgisini artırma isteğinden de vazgeçmez. Onun kalbinde, Allah'ı anlama ve tanımadaki artış, çoğu nâfiledeki artıştan daha yüce ve değer bakımından da daha büyük olur. Rabbinin anlayınca, çok az bir ma'rifet (bilgi), Allah'ı yüceltmeyi ve O'na karşı saygıyı doğurur, kişiyi ibâdete yöneltir ve kullarla meşgul olmaktan alıkoyar.

Yine böyle bir kişi Allah (c.c.)'ın kullarını kendisine isyan edeceklerini ve emrine muhalefet edeceklerini önceden bildiği halde onlarla merhamet, fazîlet ve bağışta bulunmakla muâmele ettiğini düşünür (akleder). Ayrıca Allah'ın, kullarının durumunu önceden bilmesi O'nun nîmet vermesine, sevgi göstermesine, merhamet etmesine ve iyilikte bulunmasına mâni olmamıştır. O, katındaki en faziletli velîlerini, kullarına merhametli, mahlûkâtına şefkâtli ve insanlara karşı da nasihatte bulunması için tayin etmiştir.

Peygamberler, insanları kurtuluşa çağırın, onları helâk olma, hususunda uyarın, onların eziyetlerine katlanan, Allah'ın elçileridir. Peygamberler, insanlar kendilerine eziyet etseler, kınasalar, dalga geçseler de yine onlara merhamet ve şefkat gösterirler; karşılık vermeye kalkışmaz, şefkât göstermekten de geri kalmazlar. Hz. Nûh'un kavmi ona şöyle söylüyordu:

"Biz seni açık bir sapıklık içinde görüyoruz."⁴⁴ Yine Hûd'un kavmi ona:

"Biz seni beyinsizlik (sefâhet) içinde görüyoruz."⁴⁵ demişlerdi.

⁴⁴ el-A'râf, 7/60

⁴⁵ el-A'râf, 7/66

Allah (c.c.), Nûh (a.s.) ve Hûd (a.s.)'un her ikisinin cevaplarını âyette şöyle dile getiriyor:

"Nûh (a.s.) dedi ki: Ey kavmim! Ben de bir sapıklık yok, ben Âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim. Size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duyuruyorum, size öğüt veriyorum ve Allah tarafından, sizin bimeddiğiniz şeyleri biliyorum. Korunup da merhamete uğramanız için, içinden bir adam aracılığı ile bir zikir (size bir kitap, size şân ve şeref verecek bir kânun) gelmesine şaştınız mı?"⁴⁶

Hûd ise kavmine şöyle seslendi:

"Ey kavmim, ben sefîhlik içinde değilim (ben de beyinsizlik diye bir şey yok), ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir elçiyim." dedi. Size Rabbimin gönderdiği gerçekleri duyuruyorum ve ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm. Sizi uyarması için içinden bir adam aracılığı ile Rabbinizden size bir zikir gelmesine şaştınız mı? Düşündünüz ki (Allah) sizi, Nûh kavminden sonra, onların yerine hâkimler yaptı. Üstelik yaratılıştan size irilik verdi (sizi daha iri yapılı yarattı). Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz."⁴⁷ Yani eğer beni kabul ederseniz, Allah'ın sevabını kazanırsınız. Kavminin Hûd'u beyinsizlikle suçlamalarına rağmen, bundan dolayı onlara canını fedâ etmekten geri durmayacağını ve böylelikle kurtuluşa ereceklerini haber verdi.

İbrâhim (a.s.) dedi ki:

"Kim bana uyarsa o, bendendir, kim bana karşı gelirse, şüphesiz Sen bağışlayan esirgeyensin"⁴⁸

Peygamberimiz (s.a.v.) kavmi tarafından zulüm edilen bir peygamberi anlatıyordu:

"Bir Nebî kavmi tarafından dövülüp kanlar içerisinde bırakılmıştı. O, bu halde iken bile şöyle diyordu: Rabbim kavmine merhamet et! Eğer bilselerdi bunu yapmazlardı."

Hız. Nûh kavmi tarafından bayılınca kadar hırpalanırdı. Ayılınca da şöyle derdi: "Rabbim onları bağışla! Eğer bilselerdi bunu yapmazlardı."

Hız. Peygamber, bu ümmetin en "sıddîk"ını ve ümmetin en merhametlisini şöyle övdü: "Ümmetimin en merhametlisi Ebû Bekir'dir."⁴⁹

(Yine bu vasıftaki insan) Allah'ın, kullarına ilk önce rahmetle muâmelede bulunduğunu, yaratıkları içinde katında en yüce dereceyi ona tahsis ettiğini ve bütün kullardan çok kendisine olan fazîleti düşünür, idrak eder. Böylece kalbi

⁴⁶ el-A'râf, 7/61-63

⁴⁷ el-A'râf, 7/67-69

⁴⁸ İbrâhim, 14/36

⁴⁹ es-Suyûtî, *Câmiü'l-Kebîr*, I, 101-102. sayılarda değişik lafızlarla getirmiş ve değerini tasdik etmiştir. İbn Ukayl ve Mübârek, *Kitâbu'l-Mesâhiŕe*, Taberânî ise Evsat da hadisi makbul görmüşlerdi.

ümmete karşı merhametle dolar. İyilerini sever, kötülerine de şefkât gösterir. Allah kendisine imkân verdiği zaman hayır duada bulur. Onlara iyilik yapar, hiçbir malı ümmetin fakirlerinden alıkoymaz, malının en iyisini onlara veririr, azığında, yemesinde onlarla eşit olmaya gayret eder. Toplum (ümme)dan biri ondan güç yetirebildiği bir şeyi istediği zaman, onun isteğinden usanmaz. Onu geri çevirmez, gönül rahatlığıyla verir. Onlara karşı kalbinde sürekli merhamet ve şefkât besler. Kim ona eziyet ve kötülük etse o, onları affetme ve onlarla barışma hususunda kendisinde herhangi bir hoşnutsuzluk/gönülsüzlük duymaz. Uzak yakın herkes, ona en yakın halkı gibidir. Büyükleri babası gibi, toplumun çocukları gibi ve yakını onun kardeşi gibidir. Onların herbiri için iyilik ister ve onlara karşı olan şefkâti kalbinden bir an bile eksik etmez.

Allah'ın kadrinin yüceliğini sevabından talep ettiği, azabından da korktuğu şeylerin kadrini ve katındaki nimetleri, ihsanları çokça düşünür, idrak eder. Bütün mahlûkât, yerdeki ve göktekiler eğer gayret edip, tüm dünya hayatı boyunca çalışsalar, ne nimetin şükrünü ne de O'nun yüceliğini hak ettiği şeyleri yerine getiremezler. Öyleyse Allah'a ulaşmak, O'nunla olmak ve azabından kurtulmak nasıldır? O, hangi Rabbe ibadet edileceğini, hangi sevabın isteneceğini, hangi azab ve tehditten kaçılacağını ve hangi nimet vericiye şükredileceğini düşünür. Böylece Allah'ı bulur. Şükür ancak Allah'adır. Tüm bunları bilip, Allah'a akıl erdirince bütün gayret ve çalışmalarını (düşündüğü, akıl yürüttüğü şeylerin büyüklüğü karşısında) küçümser, azımsar.

(Aynı şekilde böyle bir insan) Allah'ın, nefsinin sürekli kötülüğü emredici günahlara meyilli ve Rabbinin ona verdiği şeyleri gizlemeye çalıştığı özelliğiyle tanıttığını bilir. Allah'ın bu şekildeki tavsifini düşünüp, nefsinin öfkesine aldırılmaz, ona güvenmez. Ama bazan kızgınlıklarına engel olmayı neredeyse ihmal eder. Bu durumda Allah'ın diğer kullara nazaran ona has kıldığı ilminin gereğini yapmalıdır. Böylece onların az olan ibadetlerini çok bulur. Kendi nefsinin tâatlerinin çokluğunu küçümsemekle beraber, nefsinin yüceltir. Çünkü o, diğer insanlara göre nefsinin ve günahlarını daha iyi bilir. Onun aleyhine olan deliller, diğerlerinkinden daha büyüktür.

Kendisiyle emrolunduğu şeylerle Allah'a isyan ve muhâlefet edeni **düşünür**. Ona isyan edenin isyanının derecesini, Allah'ın azabının dehşetini ve eğer Allah, o âsiyi affetmezse o şiddetli azabında sürekli kalmanın korkusunu **akleder**, düşünür. Günahlarının çokluğunu, nefsinin kötü isteklerini, himmetindeki aşağılığı ve cehaletinin onu içinde bıraktığı şaşkın durumu **düşünür**. Böylece dünya ve ahirette ne fayda vermesi ne zarar vermesi ne de mülküyle hiçbir faydası olmayan kulların rızasını Allah'ın rızasına tercih eden kişinin, bu tercihinin geçici olduğunu ve sıkıntılar doğuracağını; ebediliğin ancak dünyanın fenâsından sonra olacağını; hesabın şiddetini ve hesap sorulacak günün büyüklüğünü **düşünür**. Tüm bunları halletse de kıyâmet günü Allah'ın öfkesinden emin olamaz.

Nefsinde yer alan bunların tümünü bilince Allah'ı **düşünür**. Halkın günahlarının tümünü örter. Allah'ın kendisine verdiği ve onunla günahlarını örttüğü ilimden ve onu kullarına sevdirdiğiden dolayı kendisini güvende hissetmemeli; bunun, onun için bir istidrâç olabileceğini düşünmelidir. Çünkü o, herkesten önce kendi nefsi üzerine korkuyla vekil kılınmıştır. Yine o, geçmiş günahlarından, Rabbinin nimetlerinin şükrünü kaybetmekten korkmalıdır, güven içinde olmamalıdır. Sonunun, İslâm üzere mi, yoksa imânla beraber pek çok günahla birlikte mi biteceğinden güven içinde olmamalıdır.

Onun gözü kimseden ayrılmaz. Müslümanlardan, ancak İlâhî kurtuluşa erip-eremeyeceğinden korkanları dinler. Çok fazla ibâdet edenleri gördüğü zaman kalbi kırılır, helâk olacağını zanneder; onların kendisinden daha hayırlı oldukları kanısına varır ve onlar gibi olmayı temennî eder.

Dinî bakımdan kendisinin altında bulunanları gördüğü vakit, kalbindeki korku onu harekete geçirir. Helâk olmaktan veya ilmin kanıtının büyüklüğünden elde ettiği güzel amellerle iyi bir sona varamamaktan çekinir ve kötülerin umutsuz sonlarında da korkar.

Böylece, nefsini şiddetli bir şekilde alçaltıp, onun kötülüklerinden korktuğundan, bütün kullara alçakgöüllü davranır. Allah'ın yardımıyla, dünya ve ahiret dereceleri arasını **düşünür**. O, ahiretin sıfatı, nîmetleri, şerefi, izzeti ve orada bulunan sakinlerin kadrinin büyüklüğünü, A'ın civarında olduklarını ve dünya hayatının tavsif edilen kötülüğünü, yine kulların Allah indinde hesaba çekileceği günde dünyanın aşağılatıcı, zelil kılıcı arkadaşlığını **akleder**. Dünyada aziz olan, Allahın yaratıklarını tekrar dirilteceği günde zelil ve alçak olur. Bu dünyada aziz olanlar (dünyanın aldatmasıyla Allah'ı unutup kendini şerefli sananlar) kıyâmet günü Allah'ın bütün mahlûkâtından aşağı derecede, karınca sûretinde, haşrolunacaklardır.

Allah'ın ona emrettiği şeyleri, dünyadan müstağnî olan (ona aldırış etmeyen) fakiri, hesap günü (nü düşünerek) onun hakkında haram kıldığı şeylerden sakınanları ve O'nun katındaki yüksek dereceleri **akleder**. Tüm bunları düşünürce, fakirliğin onlara zenginlikten daha sevimli, alçak gönüllülüğün dünyada izzetli ve başı dik olmaktan daha iyi olduğunu **anlar**.

AKIL HAKKINDA MESELELER

Aklın varlığı ile ilgili iki delil vardır:

1. Tabiât (*A'yân-ı Zâhir*)
2. Nasslar (*Haber-i Kâhir*)

Akıl, delili; delil de aklı içerir. Akıl müstedeldir. Yâni akıl delille oraya çıkar. Tabiât ve nasslar, bu iki delil, akıl yürütmenin illeti ve aslıdır. Asıl olmaksızın fer'in olması muhâl olduğu gibi, delil olmaksızın akıl yürütmenin de olması

muhtemeldir. Tabiât doğruya delâlet eden bir şahittir. Haber ise, gayba delâlet eder. Her kim, aslı sağlam olarak almadan fer'i alırsa ahmaklık etmiş olur.

Kendisinden daha gerçek olan nice gerçekler vardır. Affeden veya kısas yapma hakkına sahip olan gibi. Başkasına borcunu hibe etmek veya borcu olana alacağı borcunun bir kısmını iyilik olsun diye bırakmak buna örnektir. Muhakkak bu kişi (borcunun bir kısmını istemekle) ihsan etmiş olur.

Kendisinden daha güzel olan nice güzeller, kendisinden daha çirkin olan nice çirkinler, kendisinden daha farz olan nice farzlar ve kendisinden daha fazîletli olan nice fazîletler vardır.

Sevgi ve nefret eğer aşırılığa kaçarsa i'tidâli azaltır, aklı ifsat eder ve bâtili hak sûretinde tasvir eder. Şerhler, önder ve yüce şahsiyetleri ayırıp anlayamazlar. Şüphesiz gerçek, her işte açık; bâtil ise her durumda geçersizdir.

Ancak insanların çoğu (Allah'ın) isteğinin gerçek yönünü bilmezler. Bazıları o isteğin bir kısmını bilir, bir kısmını bilmez. Kimi bilir sonra unuttur, bazıları da o isteğin gerçek yönünün çoğunu anlayıp-bilir de çok basit yollarını bilmezler.

Gerçeğin tümü taatlerde ve bâtıldan sakındırmadadır. Bu, bir araya gelip birleşince onu anlamak ve korumak daha sağlıklı olur. Sağlıklı olmayan kimse ise onu toplayıncaya dek ilmini talep etmelidir. Onu bilen âlim, basîretinde hakîkâtî birleştirmeyi ister ve bütün yolları toplar. Ancak bir kısmını bilen kimse haber-i vâhidle yetinmelidir. Hakîkâtî bilen âlim, bilip de unutan kişiye onu hatırlatır ve hakîkâtî yerine getirmede ilgisiz olanı ve onu hafif göreni de uyarır. Sapık ve yolunu şaşırmış kimseye de rûşd yolunu gösterir. Çünkü o şaşkın, hidâyet yolunu terketmiştir.

Kendi görüşünü beğenerek hakkın yollarını çürütmeye girişen kimse, umulur ki, ondaki ifâde ve ibârenin güzelliğini, kanıtlarının îzâhını ve doyuruculuğunu görüp anlayınca uykusundan uyanır, sarhoşluğundan ayılır. Çünkü hak nerede olursa olsun azizdir, yücedir. Bâtil ise, her yerde ve zamanda zelil olmaya mahkûmdur. Kanıt, şüphe üzerindeki ışıyla, nuruyla her zaman açıktır.

Sadece bir kitabı okuyan ve kendisini ona veren, hiçbir sebeble o kitaptan ayrılmayan birisi, başkasıyla münâzara eden gibi değildir. Çünkü, mücâdele edene, münâzarada görüşünü beğenme gibi büyük âfetler âriz olur.

Anlamaya engel olan şey, hakkı kabul etmeye engel olan kibir, anlamaya engel olan mücâdelede üstün gelme sevdâsı ve doğruyu kabul etme anlayışını engelleyen hatadan korkma endişesidir.

Münâzaranın âfetleri çoğalınca sadece mecmû' olan ve gerçeğin sınırları içerisinde te'lif edilen eserlerle yetinmek tutulacak en sağlam yoldur. Burada bir açıklamada bulunmayı uygun görmekteyim: Kitap, Sünnet, İcmâ-ı Ümmet, açık istinbât ve kendisinde kıyas yapılması câiz olan hususlarda nass olmayınca kıyasa baş vurma da uygundur. Bundan daha sağlam olanı, bilmemesi câiz olan ve

bilinmesi de yakînlığe götürmediğinden dolayı, nefyedilen hususlardan kendisini uzak tutmasıdır. Bunun aksine, bütün şeyleri araştırmayı terk etmek bizzat yakînlığa ve Allah'ın rızasına vesîledir.

Kul, ibret almasını artırması, ilmini çoğaltması ve fazîletini yüceltmesi için nazar, tefekkür ve tezekkürden müstağni olmamalıdır. Kimin, tefekkürü azalırsa ibret alması azalır, ibret alması azalanın ilmi azalır, ilmi azalanın ise cehâleti çoğalır. Böyle bir azalma durumunda o, ne iyiliğin tadını, ne yakînin rahatlığını, ne de hikmetin rûhunu bulabilir!

İlmi, dilile tadrîs edenin, harflerini kalbiyle ezberleyenin, mânâlarına nazar etmeyenin, onları düşünmeyenin, anlama cehdi göstermeyenin ve sınırlarını açıklamayı isteyen ilmi ne seviyededir? Hayatı hayvanların hayatına ne de yakındır! O, organlarıyla dokunduğu şeylerden başka hiçbir şey bilmez.

Fakat, ısıttığı şeyleri düşünüp, bakan, bildiği şeyleri iyice düşünen, kendisiyle emrolunduğu şeyleri algılayan, ilmin sınırlarının kaldırılmasını isteyen, asılları muhkem kılan, buna karşılık fîrû'ları reddeden, işte bu kişi, lehinde ve aleyhinde olanları ayırandır.

Kendisini neyin ifsâd edeceğini bilen, basîretli olan, kendisini helâk edecek çekişmeli tabiatının isteklerine karşı kuvvetli, helâk edecek şehvetlerine muhâlefet eden, işlerin neticelerini bilen, geçmiş zamanlarda meydana gelenlenleri ve ondan olabilecekleri kesiren kişi, Rabbinin emrine saygılı olan ve aklının lezzeti hevâsının lezzetine tesir eden kişidir. "Hikmet sahip"lerinin lezzeti akıllarında; câhil ve hayvanların lezzeti de şehvetlerindedir."

İlim sevincinden daha öte başka hangi sevinç olabilir? Yakîn ruhundan, bilginin yüceliğinden ve doğruluğun çokluğundan daha büyük ne vardır?

Kurtuluşa ve zafere, ancak güzel bir nazarla, uzun uzun düşünme ile, fikir tekrarıyla ve tedbirin önplanda tutulması ile ulaşılır.

İnsan işte bununla Allah'ı bilmeyi başarır. Böylece Allah'ın dostluğuna, O'nun katında bir yere talip olur, emrine teslim olur, Allah'ın her şeye yeterli olduğuna güvenir. Dünyalık çok az bir şeyi sarf etmekle, çok büyük sevâp kazanır. Çünkü Allah kerîm ve ihsan sahibidir.

Kim O'nu isterse bulur; kim O'ndan bir şey dilerse O, ona yeter; kim O'ndan korkarsa Allah O'nu korur. Kim O'na yaklaşırsa O, ona süratle karşılık verir. Sırt dönersen seni çağırır, dönersen seni kabul eder; nasibince seni değerli tutar; verdiği şeylerle seni över. Seni kendi nefesine yönelmeye teşvik eder.

Eğer düşünür, akledersen sana nasihat vermek için seni teşvik eder. Zengin etmek için seni fakir, muhtaç kılar; sana rızık vermek için rızkını keser. Fâni olan çok az şeye razı olmana engel olup, sana bâki ve çok olanı verir. Seni ebedi diriltmek ve bâki kılmak için fâni kılar. Günahların hastalığından kurtulasın diye seni hastalıkla tedâvi eder. Seni hatalarının kir ve pasından yıkamak için acılarla

gamlı kılar. Kalbin yumuşayıp O'ndan yardım talep edesin diye seni belâlarla olgunlaştırır.

Sen O'ndan nimet istemeden önce O sana en başta nimetler sundu. Sen o nimetlerin sarhoşluğunu kaybetmeden O, senden ihsan ve ikrâmını kesmez. O halde sen nasıl O'nun ihsânını **idrak** eder ve bilirsin? Kötülük yaptığını apaçık görürsün. Kurtuluşunu da görürsün. Yaşamının sebepleri ancak Allah'ın dediği şeye aklınla **nazar** edersen, açıklığa kavuşur. Nefsin mücâhedesini ve tezekkürü Allah'ın razı olduğu şeyleri bilmen, öfkelenmediği şeylerden sakınmanın ve O'nu öfkelendirecek şeylerden uzaklaşmanın içindir. Çünkü O, sende "**aklı ğariza**" (doğuştan verilen akıl) yı yaratmıştır. Bilme (marifet) ihsan etmiştir. Öfke ve rızayı tahrik eden tabiatındaki şeylerle seni imtihan etmiştir. Cimrilik konuşmamaktır. Çünkü susmak yabancı (*a'cemi*) dir, fâili dilsizdir. Onun manasını ancak sahibi bilir. Söz açık ve fesih olandır, onu dinleyen bilir.

Kıyâmet günü gerçek söz, susmakla bilinmez. Gerçekle olan bütün ameller ancak sözledir. Kitabın bildirdiğine göre, bâtil Hakk'tan ancak sözle ayırte edilir.

Rasûlullah (s.a.v.) gerçek ve hayırlı söz söylemeyi terk edene susmayı emretmiştir:

"Kim Allah'a ve âhiret gününe inanırsa hayır söylesin, yoksa sussun."⁵⁰

Hem edebiyat hem de iyiliğin tümünü dile getirmek ancak sözle mümkün olur.

⁵⁰ Buhari, *es-Sahîh*, Edeb. Bab no: 31, 85; Rikâk, Bab no: 23; Müslim, *es-Sahîh*, İmân, hadis no: 74, Lukata, hadis no: 14; Ebû Davud, *es-Sünen*, Edeb. bah: 123; et-Tirmizî, *es-Sünen*, Kıyâmê, Bab no: 50; Malik b. Enes, *Muvatta*, Sıfat-ı Nebî, Had. no: 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, 174, 267, 433, IV, 31, V, 247, VI, 69, 384, 385.